

УДК 947(477.74)

С. М. Єсюнін

Соціально-економічний розвиток міста Балти у другій половині XIX ст.

У статті розглянуто соціально-економічний розвиток міста Балти Подільської губернії у другій половині XIX ст., проведено аналіз статистичних відомостей та архівних джерел з визначеної проблематики.

Ключові слова: місто Балта, Подільська губернія, залізниця, торгівля, промисловість, освіта.

На сьогодні велика увага приділяється дослідженню урбанізаційних процесів в Україні у другій половині XIX ст., які пов'язані з важливими трансформаціями, викликаними проведенням реформування у межах царської Росії та відзначаються динамічним розвитком міських поселень. Констатуючи здобутки в галузі дослідження певних аспектів загального розвитку міст Поділля в другій половині XIX ст., слід зазначити, що висвітлення урбанізаційних процесів цього періоду в окремих містах ще потребує ретельних досліджень. Це стосується й Балти (нині — місто Одеської обл.).

Окремі факти з історії та розвитку Балти у другій половині XIX ст. знайшли місце в працях дослідників минулого — М. Орловського [17], Є. Сіцінського [23], І. Родзяновського [24]. Більш широко зазначена тематика висвітлена в історичному нарисі Є. Бойка та Т. Свистуна на сторінках «Історії міст і сіл» [2], дослідженні С. Таранця [28], краєзнавчих нарисах за авторством П. Стряпкіна [2], О. Таскіна [29] та ін. Разом з тим подальше дослідження історії Балти другої половині XIX ст. дозволяє відкрити ще чимало маловідомих сторінок історії міста, простежити процес його розбудови в умовах розвитку капіталістичних відносин.

На середину XIX ст. Балта була одним із 17 міст Подільської губ., мала статус повітового центру. За статистичними даними 1861 р. населення міста складало 15143 мешканця, що було другим показником у губернії (більшим було лише губернське місто Кам'янець-Подільський) [30, арк.19–25]. Як і у більшості подільських міст, за національним складом домінували євреї (майже половина городян — близько 8 тисяч), за ними йшли українці, росіяни, поляки. А от за конфесійним складом насе-

лення Балти на відміну від інших подільських міст мало особливості — тут мешкала значна кількість росіян-старообрядців. У 1861 р. — 1696 осіб, а це понад 10% населення міста [28, с. 19]. На Поділлі російські старообрядці, що тікали з Росії від релігійних переслідувань, з'явилися наприкінці XVII ст. Активне переселення тривало протягом усього XVIII ст. Переважно старообрядці були селянами, але деяка їх частина оселилася у містах. Найбільші міські громади старовірів сформувалася саме у Балті, де вони мали чималий успіх у ремісництві та торгівлі. Цікаво, що, незважаючи на кількісну перевагу серед міського населення євреїв, що традиційно займалися торгівлею, балтські купці-старовіри задавали тон у балтській ярмарковій торгівлі. Як відзначав М. Орловський стосовно розвитку торгівлі у місті, «...у Балті поселилось значне число старообрядців, вони значно сприяють піднесенню торгівлі» [17, с. 160]. Балтські старовіри займалися не лише торгівлею, але розведенням та забоем худоби. Цією справою у середині XIX ст. займалися купці Лапіни, Кушнерьови, Бондарєви, Соловйови, Шаталови та ін. Більша частина худоби перероблялась на балтських салганах (бойня разом з салотопнею), яких у місті нараховувалось 12 [28, с. 19].

Промисловість у Балті була незначною, хоча у 1861 р. діяло 25 підприємств. За цим показником Балта перевершувала інші міста Поділля. Наприклад, у Могилеві у цей саме рік діяло 14 підприємств, у Кам'янці-Подільському та Барі — по 12, Вінниці та Проскурові — по 9 [30, арк. 57]. Але тут слід зазначити, що всі підприємства Балти були незначними — на кожному з них працювало лише по декілька робітників. Одноманітною була і галузева спеціалізація —

балтські заводи і фабрики переробляли мінеральну і тваринну сировину (діяли салотопні, свічкосальні, миловарні, шкіряні, костопальні, цегельні виробництва). Найбільше продукції давали салотопні, свічкосальні і миловарні заводи, загальна сума виробництва яких сягала 60 тис. руб. на рік. Саме ця продукція вивозилася для реалізації за межі міста: сало — в Одесу (звідси частина йшла навіть за кордон), свічки та мило — у сусідні населені пункти [33, с. 9].

Більшість городян Балти займались ремеслами і торгівлею.

На середину XIX ст. за кількістю ремісників Балта була серед найвизначніших центрів губернії. Так, у 1861 р. працювало 436 ремісників (з них 234 майстри, 108 робітників, 94 учня), серед яких переважали майстри чоботарі — 35, столяри — 28, пекарі — 26, ковалі та кравці — по 25 [30, арк. 60]. Свої вироби ремісники збували у місті, Балтському, Ананьєвському і частково Ольгопольському повітах.

Але, найважливішу роль у житті міста відігравала торгівля. Балта у 50–70-ті рр. XIX ст. займала визначне місце серед торгових міст Поділля — завдяки зручному розташуванню на перетині чотирьох поштових шляхів (на Кам'янець, Кишинів, Єлизаветград, Одесу), там щорічно відбувався один із двох найбільших в губернії ярмарків — Троїцький [12, с. 133]. Балтський Троїцький ярмарок традиційно починався 25 травня, тривав до десяти днів та мав чималий виторг. У кращі роки фактично половина товарообігу всіх подільських ярмарків припадала на Троїцький ярмарок. Так, у 1865 р. у Балті було продано товару на 560,5 тис. руб., тоді як на всіх інших ярмарках губернії разом — на 452 тис. руб. Головний предмет торгівлі складали коні та велика рогата худоба (у 1865 р. продано на суму 233 тис. руб.), яких приганяли переважно з Херсонської губернії, а також бавовняні та вовняні тканини, золоті та срібні вироби, галантерейні та шкіряні товари, тютюн, ліс — це привозили купці із Одеси, Варшави, Бердичева, Кременця, Кам'янця-Подільського [25, с. 44; 26, с. 29]. Балтський ярмарок у XIX ст. був настільки визначною подією для життя Правобережної України, що чимало відомих художників того часу (Ю. Коссака, Й. Хельмонський та ін.) закарбували його на своїх полотнах, чимало літераторів згадують у своїх творах. Так, польський письменник Ф. Краузе у 70-ті рр. XIX ст. про Балтський ярмарок занотував таке: «...Головну ярмарку проводять на Зелені свята, та розміщується вона табором у полі, так як місто просто не в змозі вмістити всіх гостей. Декіль-

ка тисяч відбірних волів, найкращих, сивих, з високими рогами, відгодованих на балтських, херсонських та бессарабських степах, стоять, як армія. Тут, зазвичай, усе Поділля, Волинь, а також купці закордонні, закупають цілі табуни коней. Ярмарки балтські мають характер східний, зустрінеш тут серба, турка, молдованина. Музика циганська грає сарабанду...» [29, с. 14]. Для міста Троїцький ярмарок мав надзвичайне економічне значення — передусім завдяки йому Балта поповнювала свою міську скарбницю. Так, у 1870 р. серед всіх подільських міст лише Балта мала значне перевищення прибутків над видатками. У своєму звіті Подільський губернатор зазначав: «Надлишок коштів Балти пояснюється наявністю у ньому ярмарків, що дають надприбуток за віддачу міських місць під ярмаркові балагани та грошові збори з прибуваючих на ярмарки торговців» [31, арк. 24 зв.]. Додамо, що у Балті крім названого Троїцького діяв семиденний Петропавлівський ярмарок, але масштаби і значення його були значно меншими.

Крім ярмаркової торгівлі, у Балті на початку 60-х рр. XIX ст. існувала розгалужена мережа торговельних закладів. Назвати їх точну кількість доволі важко, адже різні джерела подають різні числа. Наприклад, видання «Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861–62 годах» стверджує, що у Балті діє 562 крамниці та лавки, міський гостинний двір з 60 лавками, 19 ресторанів, 6 харчевень, 3 винних погреби, трактир, кондитерська [33, с. 9]. У той же час П. Семенов у «Географическо-статистическом словаре» видання 1863 р. вказує на 309 крамниць і лавок [4, с. 201]. Важливою характеристикою розвитку торгівлі була кількість виданих торгових свідоцтв. Так от, у Балті у 1861 р. їх отримали 287 осіб (купці — 210, селяни-торговці — 66, прикажчики — 11) — це найбільший показник у губернії [30, арк. 62].

Соціальна сфера Балти на середину XIX ст. була слаборозвинута. У місті діяла міська лікарня, аптека, парафіяльна школа, казенне єврейське училище 1-го розряду (засноване 1854 р.) [12, с. 218]. Серед закладів культури від 50-х рр. XIX ст. працював театр. Його виникнення та діяльність була пов'язана з Троїцьким ярмарком. Як зазначалось у рапорті повітового військового начальника, «у Балті є театр, який діє лише влітку, під час ярмарки, коли з'являються заїжджі акторські трупи. Розміщується театр у приватній дерев'яній будівлі» [7, арк. 19 зв.].

Кращого бажав і благоустрій Балти: вулиці не мали твердого покриття і тротуарів, у місті не було впорядкованих зелених насаджень, водогону і каналізації. Освітлення вулиць забезпечували 47 ліхтарів із вставленими в середину сальними свічками [33, с. 7].

Такою Балта вступила в епоху реформ, які стали поступово проводитись у всіх сферах міського життя та вплинули на соціально-економічний розвиток міста починаючи 70-х років XIX ст. За пореформені десятиліття в основних сферах життя Балти сталися відчутні зміни.

Першою найвизначнішою зміною стала поява залізничного сполучення. У створенні залізничної мережі проявляли зацікавленість торгово-промислові та землевласницькі кола Правобережної України. Додатковим вагомим аргументом на користь формування сучасної транспортної мережі були військово-стратегічні інтереси держави. Тому в середині 1860-х рр. почалося планування і будівництво перших залізниць у Правобережжі. В проект першочергових ліній потрапила залізниця Одеса — Балта — Київ, прокладення якої планувалося через важливі сільськогосподарські і промислові райони Поділля і Київщини. Будівництво її першої черги розпочалося у 1863 р. Ця залізниця перетинала важливий в економічному значенні район і одночасно була заміником давнього торгового шляху, який вів з Поділля до Одеси. Перший її відрізок (Одеса — Балта) став до ладу в грудні 1865 р. і мав 209,6 версти довжини [1, с. 12]. В перспективі Балта повинна була стати першим у Правобережжі залізничним вузлом, оскільки у 1866 р. розпочалося прокладання звідси двох ліній — на Київ та Єлизаветград. Поява залізничного сполучення позитивно вплинула на економічний розвиток міста, зокрема, принесло збільшення товарообігу з портовою Одесою та на деякий час збільшило виторги балтських ярмарків (незабаром, вже з 80-х рр. XIX ст., почнеться занепад ярмаркової торгівлі). Але очікуваного швидкого піднесення Балти все-таки не відбулося. Однією із причин було те, що збудована залізниця пройшла від міста на відстані 7 верст, отож сполучення між містом та станцією відбувалось ґрунтовим шляхом, який восени та навесні, а також після злив був не придатний для проїзду. Жителі Балти, передбачаючи подібні труднощі, у своїх зверненнях до міністра внутрішніх справ П. Валюєва ще під час прокладання залізниці просили наблизити її до міста, але жодних результатів ці клопо-

тання не дали. Проблему надійного з'єднання міста та станції вирішили лише у 1885 р., коли приватним коштом збудували шосе. Тут слід пояснити таке. Балта розміщувалась на самому кордоні Подільської та Херсонської губерній, а залізнична станція була збудована за 7 верст від міста — на території Херсонської губернії. Отже, будувати шосе на території не своєї губернії міська влада Балти не могла. Тому був залучений приватний капітал — родина старообрядців Борисових (батько та 4 сини, всі займались будівництвом) власним коштом у 1885 р. проклала шосе по вул. Купецькій до станції Балта, за що отримали право збирати платню — 3 коп. за проїзд в один бік [28, с. 67].

Після прокладання в 1866–1870 рр. залізниці від Балти до Києва військове відомство імперії, враховуючи зручне транспортне сполучення, включило місто до III групи населених пунктів, рекомендованих для створення сталих гарнізонів з розквартируванням військ рівня батальйону або полку. Й хоча до цього у місті періодично тимчасово квартирували різні військові частини, але тепер постало питання про створення сталого гарнізону з постійним перебуванням військ. Балта входила в район дислокування військ 12-го армійського корпусу, отож рішенням штабу саме цього корпусу у 1878 р. у місті розквартирували підрозділи 48-го резервного батальйону. У воєнний час батальйон мав формувати піхотний полк, а у мирний час на «резервників» було покладено несення внутрішньої служби у Балтському та сусідніх повітах. Тому підрозділи 48-го батальйону розмістили таким чином: штаб, допоміжні служби, 4-та і 5-та роти у Балті, 1-ша рота у Ольгополі, 2-га рота у Ямполі, 3-тя рота у Гайсині. Для штабу і служб найняли гарні приміщення, а для особового складу були збудовані казарми [7, арк. 14зв.–15]. У 1888 р. до штату 12-го армійського корпусу із Кавказького округу була передана 19-та піхотна дивізія, один із полків якої — 74-й Ставропольський піхотний вирішили розквартирувати у Балті. Для цього 48-й резервний батальйон був виведений із міста, а на його місце стали прибувати частини названого полку. Таким чином, з 1888 р. у Балті розмістились штаб, 1-й та 2-й батальйони 74-го піхотного Ставропольського полку, ще два батальйони цього полку квартирували у містечку Круті та місті Ольгополі [12, с. 98]. Чергова зміна у дислокації військ відбулася 1895 р. — 74-й піхотний Ставропольський полк з Балти перекинули до Кам'янця-Подільського. Натомість з губерньського міста до Балти перевели 186-й

Кам'янецький резервний полк. Проте перебування в Балті виявилось короткочасне — вже наступного року полк тимчасово перейшов до Умані, а звідти на постійне місце квартирування до Черкас [13, с.10]. Отже, з 1896 р. Балтський гарнізон залишився без значної військової частини. Одночасно у Балті був закритий продовольчий військовий магазин (склад) 4-го класу, який діяв від середини ХІХ ст. у підпорядкуванні окружного інтендантського управління та проводив заготівлю продовольства та фуражу, їх збереження та розподіл між військовими підрозділами. Усього у Подільській губернії було шість таких продовольчих магазинів [22, с. 33].

Друга важлива зміна у житті Балти — відбулась реформа міського самоврядування. 16 червня 1870 р. було затверджене міське положення, яке базувалося вже не на станових засадах, а на капіталістичному майновому принципі. Згідно з ним власники нерухомого майна обирали членів (гласних) міських дум, які у свою чергу вибирали міську управу та міського голову. Отож, розпорядчим органом міського управління виступала міська дума, а її виконавчим органом — міська управа. У першу чергу реформування органів місцевого самоврядування відбулося у найбільших містах губернії Кам'янці-Подільському та Балті (1878 р.), згодом у всіх інших. Після проведення 1878 р. виборів за новим положенням міська управа мала трьох членів (разом з головою), міська дума — 72 гласних (48 християн, 24 іудея) [7, арк. 11]. Балтським міським головою обрали Никифорова Костянтина Прохоровича. Він очолював місто 16 років — до 1894 р. Після К. Никифорова міським головою був представник купців-старовірів Лапін Олексій Павлович (у 1894—1898), згодом спадковий почесний громадянин, надвірний радник Преображенський Василь Арсентійович (1899—1914) [12, с. 300].

При формуванні міських бюджетів доводилося розраховувати здебільшого на статті звичайних доходів. Вони базувалися переважно на двох складових: прибутки від зборів та прибутки від нерухомого майна, яке належало місту. Збори додавали суттєву частку коштів до міських скарбниць. Іншу основну групу прибутків становили доходи від міської нерухомості — землі та комунального майна, які віддавали на певний строк в оренду. Зазначимо, у 1878—1882 рр., тобто на час введення міського положення 1870 р., місто Балта мала в розпорядженні 4501 десятину землі та 11 будівель [6, с. 311].

Важливим етапом у розвитку усіх міських поселень Поділля стало затвердження у 1872—1874 рр. перспективних планів розвитку та урегулювання міст Подільської губернії. За повідомленням подільського губернатора, проєкт такого плану для Балти був затверджений 1872 р. [10, арк. 19]. Саме згідно з цим планом органи міського самоврядування надавали землі під забудову до кінця ХІХ ст.

У 1870-ті рр. нарешті зрушила з місця справа благоустрою вулиць Балти. Кошторис всіх робіт (проєкт, технічний нагляд, заготівля каміння, прокладання бруківки, розширення русла р. Кодими з перебудовою на ній старого та побудовою нового моста) склав 41609 руб. 48 коп., з яких 26440 руб. 67 коп. покривалися із сум запасного капіталу міста, решта — з різних статей щорічних міських прибутків. Для спостереження за проведенням робіт у Балті 18 січня 1873 р. був створений особливий комітет, до складу якого увійшли міський голова, повітовий справник та технік від будівельного відділу Подільської губернської управи О. Бетхер [8, арк. 339]. Підрядником робіт виступив київський 1-ї гільдії купець Б. Аринштейн, який згідно з контрактом від 9 липня 1874 р. зобов'язався до 9 вересня 1875 р. за 37700 руб. виконати таке: вкрити бруківкою вулиці Бульварну, Миколаївську, Соборну та Рибну; спорудити канали для протоку річки Кодими та відповідний канал для струмка Червоний Яр; розширити та заглибити річку і побудувати міст. 30 вересня 1875 р. підрядник доповів про виконання робіт, які після усунення недоліків у 1877 р. були засвідчені приймальною комісією [9, арк. 109].

У 1879 р. міська дума звернула увагу на відсутність у місті упорядкованих зелених територій для відпочинку — скверів, садів, бульварів. Того ж року дума прийняла рішення на «Парадной площаді № 3» (так вона була позначена на генеральному плані 1872 р.) закласти бульвар (сквер), який згодом отримав назву «Александровский». У 1886 р. у Балті був закладений ще один сквер — на Соборній площі [10, арк. 27—66]. Дещо покращилось освітлення вулиць — по-перше, почали використовувати ліхтарі з газовими лампами, по-друге, була збільшена кількість ліхтарів майже до сотні. Збільшення площі міста та поява залізничної станції викликало потребу у розширенні міського транспорту. До початку ХХ ст. всі перевезення пасажирів та вантажів здійснювали візники, діяльність яких регламентувалась органами міської влади. У 1882 р. у Балті нараховувалось 37 «легкових» візників (3 фаєтона, 20 дрожек та 14 бричок) з

81 конем, 70 «ломових» візників з 133 конями [7, арк. 7].

Економічний розвиток міста у пореформені роки зазнав теж суттєвих перетворень. З розвитком фабрично-заводської промисловості, транспорту та інших форм торгівлі (зокрема, стаціонарної) ярмарки впродовж другої половини XIX ст. поступово занепадають. Отже, переважна більшість міських ярмарків на Поділлі реально ставали одноденними і роздрібними, а за обсягами торговельних оборотів майже нічим не відрізнялися від торговельних операцій, які проводилися у звичайні базарні дні. У деяких статистичних та довідкових джерелах того часу навіть не відокремлюють базари від ярмарок. Навіть потужний балтський Троїцький ярмарок наприкінці XIX ст. пережив відчутний спад: якщо у 1886 р. було продано товару на 2025 тис. руб., то у 1898 р. — на 328,5 тис. руб. [6, с. 41]. Причиною занепаду став, передусім, розвиток залізниць та телеграфу, що дозволяли купцям без відвідання ярмарок замовляти та отримувати гуртові партії товарів, а також поширення стаціонарних форм постійної торгівлі — крамниць, торгових будинків, гуртових складів. Саме завдяки діяльності останніх Балта продовжувала утримувати провідну роль на Поділлі у торгівлі, особливо хлібній.

У 70-ті рр. XIX ст. відбулися позитивні зміни у промисловості. У ці роки у Балті з'явилися порівняно великі підприємства. Найбільшими були паровий млин (у 1877 р. працювало 10 робітників, виробив продукції на 30 тис. руб.) і тютюнова фабрика (у 1877 р. працювало 30 робітників, виробила продукції на 64 тис. руб.). Завдяки цим підприємствам Балта вийшла на перше місце серед міст губернії за сумою виробленої продукції — 127800 руб. [32, арк. 150–153]. На початку 1880-х рр. з'явилось ще одне велике підприємство — гуральня. У 1883 р. на ній було викурено 1239310 градусів спирту. Наростила потужності тютюнова фабрика купця Берладира (у 1883 р. переробила 1453 пудів тютюну та 9220 пудів махорки) [20, с. 86, 100].

Все це привело до подальшого зростання промислового потенціалу міста. За відомостями губернського статистичного комітету, у 1885 р. у Балті діяло 23 промислових підприємства, які виробили за рік продукції на 398 тис. 118 руб. та мали 172 робітники. Як бачимо, у порівнянні з попередніми роками, обсяги виробництва та кількість робітників на підприємствах міста збільшилися. Іншою

стала й галузева спеціалізація підприємств. Діяли заводи: 5 — шкіряних, 7 — цегельних та кахельних, 2 — мінеральних вод, 2 — свічок-сальних, 1 — миловарний, а також тютюнова фабрика, гуральня, паровий млин, 2 друкарні. До числа підприємств зарахували перший фотографічний заклад міста — фотографію Н. Краєвської, яка була відкрита 1880 р. Разом з тим до статистичного звіту 1885 р. не увійшло чимало дрібних підприємств (олійні, скотобойні, крупорушки, 20 вітряків тощо), які на той час існували у місті. Найбільше продукції виробляла гуральня (на 236373 руб. за рік), тютюнова фабрика (86000 руб.) та млини (45220 руб.) [14, табл.].

Відомості про існуючі промислові підприємства та їх власників містять звіти Подільського губернського правління від 1895 р. У Балті названо 29 підприємств: чавуноливарний завод (міщанина Валерія Манчурова), гуральня (купця Мошка Будейського), завод мінеральних вод (міщанина Іцки Нутельса), 3 цегляні заводи (міщан Конана Болдарева, Михайла Комарова та Мошка Лернера), 3 шкіряні заводи (міщан Лейзора Луцкера, Симхи Тетієвського та Янкеля Плицмана), 4 олійні (міщан Петра Любомирського, Гершка Рейтера, Давида Воловаца, Хаїма Кигилухіса), 2 тютюнові фабрики (купців Абрама Маркіса та Іося Берладира), 3 скотобійні (дружини священика Віри Сераєвої, купця Івана Кушнірова та міська), парова олійня (саксонського підданого Густава Боока), 4 парові млини (міщанина Мошки Одеського, саксонського підданого Густава Боока, міщанина Арона Сосіна та купця Мошки Іудейського), 3 друкарні (міщан Якова Фітермана, Давида Сипитинера та Мойше-Давида Міронера), 3 фотографії (міщан Августи Миколаївської, Франця Болтуцького та Наталії Краєвської) [11, арк. 4–96]. У 1896 р. почав працювати спиртоочисний казенний склад — спеціалізоване державне підприємство, що виробляло спирт-ректифікат і горілку [16, с. 147–149]. Отже, наприкінці XIX ст. характерною рисою Балти стала поява значної кількості різногалузевих промислових підприємств.

Соціальна сфера другої половини XIX ст. теж отримала певний розвиток. У 1869 р. у Балті, так само як й інших повітових центрах, було відкрите міське двокласне училище. Цей навчальний заклад до початку XX ст. був найбільшим у місті. Наприклад, 1882 р. тут навчалось 160 хлопців та 71 дівчинка, працювало 16 викладачів і службовців [7, арк. 8 зв.]. У 1880 р. відкрито другу парафіяльну школу (вона діяла

4 роки при соборі, потім була закрита, відновлена 1896 р.) [23, с. 2]. Продовжували навчати дітей парафіяльна школа при Миколаївській церкві та казенне єврейське училище (у 1882 р. навчалось 52 хлопця, працювало 3 викладача) [7, арк. 9]. Разом з державними початковими навчальними закладами почали з'являтися приватні школи. Так, є відомості, що 1892–1893 рр. розпочалось навчання у приватних єврейських училищах: у двох чоловічих — Б. Басіна та С. Клецермана, у двох жіночих — Ф. Басіної та С.-Х. Жалковер [19, с. 78–79]. Крім того, єврейська громада міста продовжувала зберігати традиційну систему початкових релігійних освітанських закладів, утримуваних ними як на громадських, так і на приватних засадах — хедери, талмуд-тора.

Серед закладів культури, що працювали у Балті у 60–80-ті рр. XIX ст., знову згадується театр, який діяв виключно під час ярмаркових днів. Відзначимо, що коли розпочався поступовий занепад ярмаркової торгівлі, то театр припинив своє існування. Принаймні, у 90-ті рр. XIX ст. відомостей про театр у Балті не зустрічаємо. Разом з тим у місті з'явилися інші заклади культури. У 1870-ті рр. була заснована бібліотека з читальнею. Вона була приватною, книжковий фонд складався здебільше з художньої літератури, а також періодики (журнали, газети). Відпочити і розважитись городяни могли у двох клубах — громадському та військовому (офіцерське зібрання). Що стосується діяльності клубів, то, наприклад, у описі міста 1882 р. зазначено так: «Общественный городской клуб, в котором зимой, большей частью по воскресеньям бывают танцевальные вечера и ежедневно — вечера для карточной игры. В клубе имеется буфет и биллиард, выписываются газеты. Военный клуб — в нем происходят занятия офицеров военным наукам, в назначенные дни бывают танцевальные вечера и любительские спектакли. При клубе имеется: буфет, библиотека и оркестр. То и другое принадлежит 48-му резервному батальону» [7, арк. 19 зв.].

Покращився стан охорони здоров'я. Продовжувала діяти міська лікарня на 25 ліжок, у якій створили умови для розгортання у разі потреби додаткових десяти ліжок [7, арк. 9]. Єврейська громадська лікарня збільшила кількість ліжок від 15 до 50. У 1888 р. у Балті відкрили «Бесплатную лечебницу» амбулаторного типу. Це був лікувальний заклад особового типу, який був заснований та утримувався на благо-

дійні кошти Подільського відділення Імператорського людинолюбного товариства. Подібні безкоштовні амбулаторії були відкриті ще у Кам'янці-Подільському та Проскуріві. В них чергували місцеві лікарі та вели благодійний амбулаторний прийом хворих. Так, у 1898 р. до Балтської амбулаторії звернулось 5657 хворих (всі вони отримали безкоштовну консультацію та 98% із них ще й безкоштовні ліки) [18, с. 22]. Збільшилась мережа аптек — у 1882 р. їх нараховувалось три [7, арк. 9].

Загальне піднесення у соціально-економічному розвитку сприяло зростанню населення міста. Згідно з переписом 1897 р. населення Балти склало 23393 мешканця (третій показник після Кам'янця-Подільського та Вінниці). До того ж міським можна вважати населення балтських приміських сіл Олександрівка (963 мешканця) та Бендзари (1069 мешканців), які фактично склали єдине ціле з містом [21].

Як виглядала Балта на порозі XX ст., знаходимо у праці за редакцією Є. Сіцінського: «По народонаселению и торговле — один из значительных городов губернии. В средней части города вымощенные улицы представляют ряды хороших каменных двух- и одноэтажных домов, крытых жостью и гонтой. Далее к окраинам идут еврейские лачуги, а на склонах холмов, справа и слева вдоль течения реки, ютятся мещанские жилища, большей частью крытые соломой. Среди них виднеются паровая мельница, мыловаренный и винокурный заводы, маслобойня, кирпичные заводы, склад земледельческих орудий и т.п. В лучших домах помещаются правительственные и городские учреждения. Среди пестрой массы домов высится несколько православных храмов... Балта соединена почтовой дорогой с г. Ольгополем и шоссею со станцией «Балта» на протяжении 7-ми верст... Климатические условия г. Балты со скученным народонаселением не могут быть благоприятными для здоровья...» [23, с. 1].

Таким чином, у другій половині XIX ст. Балта зберегла свій поступальний розвиток та роль одного з найважливіших міських поселень Поділля. За цей час відбулись суттєві зміни у соціально-економічному розвитку міста: Балта була приєднана до залізничної мережі, торгівля і промисловість адаптувалися до нових умов капіталістичного ринку, міське самоврядування пройшло важкий шлях реформування, міська адміністрація нарешті звернула увагу на соціальну сферу та благоустрій міста.

Джерела та література

1. Андреев П. Юго-Западные дороги: ист.-экон. очерк. — К.: Тип. С. В. Кульженко, 1896. — 133 с.: прилож.
2. Бойко Є., Свистун Т. Балта // Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. — 911 с.
3. Г. Балта Подольской губернии: исторические заметки // Киевская старина. — 1904. — № 6. — С. 605–609.
4. Географическо-статистический словарь Российской империи / [составил по поручению императорского Русского географического общества П. Семенов]. — СПб., 1863. — Т. 1. — 727 с.
5. Городские поселения Российской империи. — СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1864. — Т. 4: Подольская губерния. — VIII, 805, 131 с.
6. Гульдман В. К. Подольская губерния: опыт геогр.-стат. описания. — Каменец-Подольский: Изд. Подол. губерн. стат. комитета, 1889. — 414 с.
7. Державний архів Одеської області. — Ф. 755. — Оп. 1. — Спр. 1.
8. Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО). — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 4. — Спр. 11799
9. ДАХО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 4. — Спр. 12391.
10. ДАХО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 5. — Спр. 1453.
11. Там само. — Спр. 4824.
12. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX — на початку XX ст.: монографія. — Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. — 336 с.: іл.
13. Єсюнін С. М. 173-й піхотний Кам'янецький полк: трагічні події 1916 року та полкова історія попередніх років // Воєнні аспекти історії Поділля XX–XXI ст.: матеріали наук.-практ. конференції, м. Кам'янець-Подільський, 29 жовтня 2014 р. — Кам'янець-Подільський, 2014. — С. 3–12.
14. Обзор Подольской губернии за 1885 год. — Каменец-Подольский, 1886. — 132 с.: [12 табл.]
15. Обзор Подольской губернии за 1886 год. — Каменец-Подольский, 1887. — 137 с.: [12 табл.]
16. Обзор Подольской губернии за 1907 год. — Каменец-Подольский, 1908. — 159 с.: [13 табл.]
17. Орловский М. Историко-статистический очерк уездного города Балты // Подольские епархиальные ведомости. — 1864. — № 5 — С. 155–161.
18. Отчет Каменец-Подольского Комитета Императорского человеколюбивого общества за 1904 год. — Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правления, 1905. — 86 с.
19. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1896–1897 учебный год. — К., 1897. — Ч. II: Подольская губерния. — XII, 112 с.
20. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год: адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. — Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правления, 1885. — 115 с.
21. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / [под ред. Н. А. Тройницкого]. — СПб.: Изд. центр. стат. ком. МВД, 1904. — Вып. XXXII: Подольская губерния. — XII, 285 с.
22. Подольский адрес-календарь / [сост. В. К. Гульдман]. — Каменец-Подольский: Подол. губерн. стат. комитет, 1895. — 452 с.
23. Приходы и церкви Подольской епархии // Труды Подольского историко-статистического комитета / [под ред. Е. Сецинского]. — Каменец-Подольск: Тип. С. П. Киржацкого, 1901. — Вып. IX. — 1064 с.
24. Родзяновский И. Историко-статистическое описание прихода Свято-Николаевской церкви, находящейся в г. Балте // Подольские епархиальные ведомости. — 1872. — № 6 — С. 222–233.
25. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / [сост. А. Демьяненко]. — Каменец-Подольск: Тип. губ. управления, 1865. — 68 с.
26. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы // Труды Подольского губернского статистического комитета. — Каменец-Подольск: Тип. губ. управления, 1869. — 52 с.
27. Стряпкин П. В. Балта: нарис. — Одеса: Маяк, 1968. — 110 с.
28. Таранец С. В. Старообрядчество Подолии. — К., 2000. — 239 с.
29. Таскин А. Юзефград — Балта. — Одесса: Негоциант, 2005. — 24 с.
30. Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАК України). — Ф. 442. — Оп. 39. — Спр. 2.
31. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 57. — Спр. 183.
32. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. — СПб.: Тип. Д. Кесневила, 1863. — Ч. II, т. 29: Подольская губерния. — 47 с.

Socio-economic development of Balta in the second half of the 19th century

S. Yesunin

The article examines the socio-economic development of Balta in Podolia guberniya (governorate) in the second half of the 19th century, and analyses statistical data and archival sources of the related topic.

Keywords: city of Balta, Podolia guberniya (governorate), railway, trade, industry, education.